

KUR'ÂN TERCÜMESİYLE NAMAZIN TÂRİHİ

Yard. Doç. Dr. Hidayet AYDAR
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

Giriş

Tercümeyle namaz kılınıp kılınmayacağı meselesi değişik dönemlerde tartışmalara konu olmuştur. Günümüzde de bu konu bilhassa son günlerde harâretle tartışılmaktadır. Gerek yazılı, gerekse görsel ve işitsel basın aracılığı ile bu konu insanımızın önemli bir gündem maddesi haline getirilmiştir. Pek çok âlimimizin bu vesileyle bu konuda halkımızı aydınlatmasına imkân sağlaması açısından bunda hayırlar görüyoruz. Ayrıca şu veya bu şekilde insanımızın gündeminin dînî konularla doldurulması, dînî meselelere insanların dikkatinin çekilmiş olması açısından da bu tartışmanın hayırlı olduğunu söylemek mümkündür. Biz de bu vesileyle Kur'ân'ın tercümesiyle bilhassa namaz ibâdetinin ifâsı ile ilgili bazı târihî ma'lûmâtı arzitmeye çalışacağız.

Namazın farziyyeti ve Kılınış Şekli

Namaz, farziyyeti Kur'ân, Sünnet ve İcma ile sabit olan bir ibâdetdir.¹ Pek çok âyette ve hadiste namazın farziyyeti, ehemmiyeti ve ifâ edilmesinin gereği ısrarla ve açıklıkla ifade edilmiştir.² O, vakitleri belli bir

ibâdet olduğu gibi,³ Hz. Peygamber tarafından da şekli belirlenmiştir. Namazın önemli rükunları arasında yer alan kıyam, kıraat, rükû ve secde ayrıca defalarca emredilmiştir.⁴ Hz. Peygamber'e emredildiği günden⁵ itibaren namaz bu şekilde kılınmıştır. Sahâbiler de Hz. Peygamber'den gördükleri şekil üzere namazlarını edâ etmişlerdir. Zira O, "beni nasıl namaz kılıyor görüyorsanız, siz de öylece kılın"⁶ buyurarak, Ashâbından kendisi gibi namaz kılmalarını istemiştir. Ebû Hureyre'nin rivâyet ettiği bir hadîse göre, adamın biri mescide gelip namaz kılar, sonra Hz. Peygamber'in yanına gelip selâm verir. Hz. Peygamber bu kişiden namazını yeniden kılmasını ister. Adam tekrar namazını kılar. Ancak Hz. Peygamber, doğru namaz kılmadığından dolayı ondan namazını bir kez daha iade etmesini ister. Bu durum üç kere tekrar eder. Adam, "Seni hak ile gönderen Allah'a yemin ederim ki, bundan daha iyisini bilmiyorum" der. Bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurur: "Namaza kalkacağın zaman güzelce abdest al, kibleye yönel, tekbir getir, sonra Kur'ân'dan sana kolay geleni oku. Daha sonra tam olarak rükû'a git, sonra iyice doğrul, arkasından tam olarak secde et, sonra iyice otur, arkasından tam olarak bir daha secde et, sonra

1 Bk. İbn Rüşd, *Bidâyetu'l-Müctehid*, 1/78; el-Cezîrî, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, 1/159-160.

2 Bütün bunlar için bk. İbn Kayyım el-Cevziyye, *Kitâbu's-Salât ve Hukmü Tarihihâ*, 3-31; el-Hakîm et-Tirmizî, *es-Salâtu ve Makâsiduhâ*, el-Kardâvî, *el-İbâdetu fi'l-İslâm*, İsmâil, *el-İbâdetu fi'l-İslâm*, Bedran, *el-İbâdetu'l-İslâmiyyetu*.

3 *en-Nisâ*, 4/103.

4 *el-Mu'cemu'l-Müfrehes*,

5 Namazın tarihi için bk. *Tahiru'l-Mevlevi* (Olgun), *Müslümanlıkta İbâdet Tarihi*, 25-26, 35.

6 el-Buhârî, *es-Sahih*, *Ezân*, 18; *Edeb*, 27; Ahmet İbn Hanbel, *Müsned*, V/53; ed-Dârimî, *es-Sünen*, *Salât*, 139.

iyice doğruluncaya kadar ayağa kalk. Bütün namazında böyle yap.”⁷ Ebû Katâde'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber namazlarında dâimâ Fâtîha sûresini okumuştur.⁸ Bununla beraber namazın bu ma'lûm şeklinden farklı bazı hususlar da müşâhede edilmektedir. Biz daha ziyade kıraat noktasındaki farklılıklar üzerinde durmaya çalışacağız.

Ma'lûm olduğu üzere namazda Kur'ân okumak farzdır. Bu konuda herhangi bir ihtilâf mevzû-u bahis değildir. Hz. Peygamber “Kim Ümmü'l-Kur'ân'ı (Fâtîha sûresini) okumadan namaz kılsa, kıldığı namaz noksandır.”⁹ buyurmuştur. Yine hadîslerde “Fâtîha okunmaksızın namaz olmaz, Fâtîha okumayanın namazı olmaz”¹⁰ denilmiştir. Bu anlama gelen daha başka hadîsler de vardır.¹¹ Pek çok müfessirimiz de Müzzemmil sûresinin 20. âyetini tefsir ederken namazda Kur'ân okumanın farziyyetine bu âyeti delil getirmiştir.¹² Hz. Peygamber'in ve onunla beraber bazı Sahâbîlerin gecenin büyük bir kısmını namaz ibâdetiyle geçirdiğinden bahsedilen âyette, **“Kur'ân'dan kolayınıza geleni okuyun”** buyurulmaktadır. Üstelik bu emir iki kez tekrar edilmektedir. Bir kısım müfessirimiz, bu âyetle namazda

uzun uzun Kur'ân okuma yerine, ondan kolay gelen az bir kısmı okumanın emredildiğini söylerken, diğer bir kısım ise burada “cüz”ü zikredip “küll”ü kasdetme prensibi gereği Kur'ân'la namazın murâd edildiğini, binâen aleyh geceleyin çok uzun süre değil, az bir zaman namaz kılmanın emredildiğini belirtmektedir. Her iki grup müfessirimiz de bu görüşleriyle namazda Kur'ân okumanın farziyyetini pekiştirmektedirler.¹³ Esâsen fıkıh âlimlerimiz de bu âyete ve Hz. Peygamber'den mervî hadîslere istinâden namazda Kur'ân okumanın farziyyetine ve Kur'ân okunmadan kılınan namazın iâde edilmesi gerektiğine hükmetmişlerdir.¹⁴ O halde namazda Kur'ân okumak bütün âlimlerimize göre farzdır ve namaz hep böyle kılınagelmıştır.

Bununla beraber bilinen şeklin-den farklı namaz kılındığı da olmuştur. Üstelik bunun ilk örneğine Hz. Peygamber zamanında tesâdüf edilmektedir. Abdullah b. Ebi Evfâ'nın rivâyet ettiğine göre, adamın biri Hz. Peygamber'e gelir ve “Namazımda güzel okuyacak kadar Kur'ân'ı öğrenmeye güç yetiremiyorum. Beni bundan müstağnî kılacak bir şey öğret” der. Hz. Peygamber “Subhânallâhi ve'l-hamdu lillâhi ve lâ ilâhe illallâhu vallâhu ekber ve lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh de!” der. Adam der ki: “Yâ Rasûlallah! Bunlar Allah içindir, ya kendim için?”

7 el-Buhari, *Ezân*, 122; Müslim, *es-Sahih, Salat*, 11; İbn Kesir, *Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azim*, I/26.

8 Müslim, *Salât*, 11.

9 Müslim, *Salât*, 11; Ahmet İbn Hanbel, II/241.

10 Buhârî, *Ezân*, 95; Müslim, *Salât*, 11; Ahmed İbn Hanbel, V/60.

11 Bk. et-Tirmizî, *es-Sünen, Mevâkit*, 69, 115, 116; İbn Mâce, *es-Sünen, İkâme*, 11; ed-Dârimî, *Salât*, 36; İbn Kesir, I/26-27.

12 Bk. er-Râzî, *et-Tefsiru'l-Kebir*, XXX/187; İbn Kesir, I/26.

13 Bk. İbn Kesir, VIII/284-285; er-Râzî, XXX/186-187; en-Neseî, *Medâriku't-Tenzil*, IV/306; Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili*, VIII/5441-5442.

14 Bk. İbn Kesir, I/26; er-Râzî, I/189-194; el-Merğînânî, *el-Hidaye*, I/67-69; el-Cezîrî, I/191-192; İbn Rüşd, I/108-109; en-Nevevî, *Kitabu't-Tahkik*, 202-203; eş-Şirâzî, *el-Muhezzeb*, I/242-243.

Bunun üzerine Nebî (s.a.v.) ona şöyle demesini söyler: "Allâhümmerhamnî verzuknî va'finî vehdîni" Adam kalkınca eliyle "işte böyle" dercesine işaret eder. Hz. Peygamber de "Evet öyle; şüpheşiz adam elini hayırla dolurdu." der.¹⁵

"Rufâ'a b. Mâlik, Rasûlullah'ı şöyle derken işittiğini söylüyor: "Biriniz namaz kılmaya kalktığı zaman, Allah Teâlâ'nın emrettiği gibi abdestini alsın, sonra tekbir getirsin. Eğer Kur'ân'dan birşey biliyorsa onu okusun, bilmiyorsa Allah'a hamdetsin ve tekbir getirsin..."¹⁶

Bu rivâyetlerden anlaşılıyor ki, Hz. Peygamber Kur'ân'dan herhangi bir şey okumasını bilmeyene Kur'ân'ın dışında bir şeyi okumasını söylemiştir. Bu, namazda kıraat konusunda bilinen ilk farklılıktır. Tamamen acz hâline münhasır olmakla beraber farklılığın ilk örneğini teşkil etmektedir.

Farsça Tercümeyle Namazın Tarihi

Namazda kıraat konusunda görülen ilk ciddi farklılık ise Selmân-ı Fârisî'ye atfedilen bir rivâyette görülmektedir. Rivâyetten anlaşıldığına göre, o dönemde bazı İranlılar müslüman olmuşlar. Bunlar, üzerlerine farz olan namaz ibâdetini edâ etmek isterler. Fakat Arapça bilmedikleri için namazda okunması farz olan Fâtiha sûresini, orijinal şekliyle okuyamazlar. Bunun üzerine hemşehrileri olan Selmân-ı Fârisî'ye bir mektup yazarlar ve ondan, dilleri Arapça

ile okumaya alışınca kadar onun yerine okumak üzere, Fâtiha sûresinin Farsça tercümesini yazıp göndermesini isterler. O da Fâtiha sûresini Farsçaya çevirir. Tâcu's-Şerî'a, *Nihâ-yetu Hâşiyeti'l-Hidâye* adlı eserinde, Selmân'ın bu istek karşısında Rasûlullah'a başvurduğunu, onun kabûl ve tasdîki üzerine Fâtiha sûresini Farsçaya tercüme ettiğini kayd ediyor.¹⁷ Böylece Hz. Peygamber'in muvâfakatını alan Selmân, bu tercümeyle İranlı hemşehrilerine gönderir. Onlar da dilleri Arapçaya alışınca kadar namazlarında bunu okurlar.¹⁸

Selmân-ı Fârisî ile ilgili bu rivâyetten de anlaşıldığı üzere, tercümeyle namaza ilk kez İranlılar teşebbüs etmiştir. Ancak bu İranlıların kimler olduğu, ne zaman ve nasıl müslüman oldukları, hangi bölgede yaşadıkları, sayıları, sözü edilen mektubun ne zaman gönderildiği, kim tarafından getirilip götürüldüğü vs. konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Ayrıca yine kaynaklarda bu haber, senet zinciri verilmeden ve zayıf, haberleri nakilde kullanılan "ruviye" sıygasıyla verilmektedir. Bu açıdan haberin kaynağı yoktur. Kimden rivâyet edildiği belli değildir. İlk kaynaklarda yer almadığı gibi, el-Buhârî, Müslim, İmâm Mâlik, Ahmet b. Hanbel, en-Nesâî, Ebû Dâvûd, İbn Mâce, et-Tirmizî dahil hiçbir muhaddis tarafından da nakledilmemektedir. İlk kez, Hz. Peygamber'in vefatından beş-altı asır sonra yazılmış olan *el-Mebsûd* adlı eserde yer almaktadır. Bundan

15 Ebû Dâvûd, *es-Sünen, Salât*, 139; er-Râzî, I/211.

16 eş-Şâfiî, *el-Umm*, I/88.

17 Hamidullah, *Kur'ân-ı Kerim Târîhi*, 102; *Fehmu'l-Kur'ân*, 52.

18 Bk. es-Serâhsî, *el-Mebsûd*, I/37; en-Nevevî, *el-Mecmû'*, III/380.

önceki kaynaklarda böyle bir bilgiye tesadüf edilmemektedir. Bütün bu açılardan eleştirilmiştir. Bununla beraber bir haber olarak bilhassa Hanefî fihhına ait eserlerde yer almaktadır. *el-Mebsûd*'un sahibi es-Serahsî, bunu bir kaynaktan nakletmiş olmalıdır, ancak böyle bir kaynaktan söz etmemiştir. Aynı haberi Tâcu's-Şerî'a ve en-Nevevî de kaynağını zikretmeksizin nakletmektedirler.

Şu halde şâyet bu haber sahîh ise,¹⁹ bazı İranlılar daha Hz. Peygamber döneminde namazlarında Fâtiha sûresinin Farsça tercümesini okumuşlardır. Bunların ne kadar bir süre böyle davrandıklarını kesin olarak bilmiyoruz.

Tercümeyle namaz kılındığına dâir haberlere ikinci olarak Tâbî'ler döneminde rastlamaktayız. el-Hasan el-Basrî'nin (v. 110 h.) yakın dostu olan el-Habîb el-A'cemî'nin, dili Arapça ile okumaya elverişli olmadığı için namazlarını Farsça ile kıldığı kaydediliyor.²⁰ el-A'cemî'nin hangi fetvâya dayanarak böyle yaptığı konusunda bir bilgiye ulaşamadık. Çevresinden tepki görüp görmediği konusunda da bir ma'lûmât yoktur. Acaba el-A'cemî, Hz. Selmân'a atfedilen rivâyete istinâd etmiş olabilir mi? Bu muhtemeldir. Bu takdirde Hz. Selmân'a atfedilen rivâyetin o dönemde bilindiğini kabul etmek gerekir. el-A'cemî'nin, -meselâ el-Hasan el-Basrî gibi- bir âlimden fetva almış olması da ihtimâl dahilindedir. Bu dönemde

o bölgede Farsça ile namazını kılan başka kişiler de var mıydı, bunu bilmiyoruz. Ama şâyet el-A'cemî ile ilgili bu rivâyet sahîh ise, kendisi gibi olan başka müslümanların da böyle namaz kılmış oldukları söylenebilir. O halde bu dönemde "Farsça" tercümeyle namaz kılmak yaygın değilse de, bilinmektedir.

Esasen en-Nerşehî'nin verdiği bilgiler, bu dönemde başka yerlerde de Farsça ile namazın kılındığını göstermektedir. Nitekim Buhâra'da böyle olmuştur. Hicri 85 senesinde, Haccâc tarafından Horasan niyâbetine tâyin edilen Kuteybe b. Müslim, uzun uğraşlardan sonra, Buhâra'da İslâmın yayılmasını sağlamış ve ahâlîyi İslâmî hükümlerle mükellef kılmıştır. Bu arada Buhara kalesinin içinde bir mescid yapmış ve cumâ namazlarının burada kılınmasını emretmiştir. Kuteybe, Hicrî 94 (milâdî 712) yılında yapılan mescide gelmeyi teşvik etmek için, gelenlere iki dirhem verileceğini ilân eder. İşte bu camide Buhâra ahâlisi, Arapça öğrenme imkânları olmadığı için namazlarını Kur'ân'ın Farsça tercümesi ile kılıyorlardı. Buhâralılar rükû'a "kinita nikinet", secdeye ise, "nikunya nikuni" diyerek gidiyorlardı. Bu tâbirler, kadîm Fars lisânı el-fâzındandır.²¹ Aynı haberlere yer verilen *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları* adlı eserde, ayrıca ezanın da Farsça okunduğu kaydedilmektedir.²²

Farsça ile ezan okuyup namaz

19 Geniş bilgi için bk. Aydar, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, 361-364.

20 el-Ensârî, *Fevâtihu'r-Rahamut bi şerhi Müsellemi's-Subût*, II/8.

21 en-Nerşehî, *Târihu Buhâra*, 73-74. Ayrıca bk. Muhammed, *Buhâra Fi Sadri'l-İslâm*, 88-89, 97.

22 *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, s. 118'den naklen Besim Atalay, *Türk Dili ile İbâdet*, 84-85.

kıldıkları haber verilen Buhâralıların neye istinâden böyle yaptıkları konusunda net bir bilgi yoktur. Muhtemelen, Hz. Selmân'a atfedilen ve yukarıda kendisinden söz ettiğimiz rivâyete dayanmışlardır. Buna göre, Hz. Selmân'ın kendilerine Fâtîha sûresinin Farsça tercümesini gönderdiği ilk İranlı müslümanlardan sonra da bu gelenek sürmüş ve en azından bazı İranlılar namazlarını Farsça ile kılmaya devam etmişlerdir. Yeni müslüman olan Buhâralılar da Arapça bilmedikleri için, bu geleneğe uyarak namazlarını Farsça kılmışlardır. Şâyet bu ihtimâl doğruysa, bu durumda takriben bir asra yakın bir süreden beri bu bölgede Farsça ile namaz kılınmış olmalıdır.

Acaba bu bölgede yaşayan bütün halk mı, yoksa sadece bir kısmı mı bu şekilde ibâdet ediyordu? Şâyet bütün halk bu şekilde ibâdet etmişse, o zaman bu konunun bilhassa İranlılara âit pek çok kaynakta yer alması gerekir. Hatta Farsça ile ibâdete dâir namaz risâlelerinin, ilmihâllerin yazılmış olması iktizâ eder. Oysa, en-Nerşehî'nin eserinden başka, ne İran tarihiyle ilgili eserlerde, ne de İran'daki fıkıh kitaplarında buna dâir bir bilgiye yer verildiğine rastlayamadık. Gerçi aşağıda geleceği gibi, İbn Nedim, *el-Fihrist* adlı eserinde Farsça ile ibâdeti işleyen bir zattan ve onun böyle bir eserinden söz etmektedir. Ancak, ne bu zât, ne de eseri ile ilgili bilgiye başka yerde tesâdüf edilmemektedir. Bir asırdan beri bilhassa ülkemizde bu konuda yapılan hummâlî tartışmalarda, en ufak bir bilgi dahi veren eserler referans gösterildiği halde, Şî'a fikhından kaynak gösterilmemiştir. Bu konu bil-

hassa yirminci asrın ilk yarısında Mısır ve Hind bölgesinde de ateşli tartışmalara sahne olmuştur. Buralardaki tartışmalarda da Hanefî fikhından başka bir kaynağa istinâd edilmemiş, neredeyse bir asır Farsça namaz kıldıkları söylenen İranlıların eserlerinden referans gösterilmemiştir. Hatta Türkiye'de ibâdetlerin Türkçe kılınmasının Hind bölgesindeki müslümanlarca hoş karşılanmadığını söyleyerek konuya temâs eden ünlü mütefekkir Muhammed İkbâl bile, buna dâir bilgi verirken İranlılardan değil, Endülüs'ten ve oradaki bir örnekten söz etmektedir. Bize göre, bu bölgede Farsça ile ibâdet, acz gibi belli bazı hallere münhasıran ve bir süre için kılınmış olmalıdır.

Bu dönemlerde Farsça ile namaz kılma konusunun zaman zaman gündeme geldiği anlaşılmaktadır. Bu olaydan kısa bir süre sonra Farsça namaz kılınabileceğine dâir İmâm Ebû Hanîfe'nin fetvâ vermiş olması da bunu kanıtlamaktadır. Öğrencisi İmâm Muhammed'in *el-Câmi'u's-Sağîr* adlı eserinde kaydettiğine göre, İmâm Ebû Hanîfe şöyle demiştir. Kişi ister Arapça ile kıraate kadir olsun, ister olmasın Farsça ile namaz kılsa, namazı câiz olur. Ancak bu mekrûhtur.²³ Demek ki bu dönemde Farsça ile namaz kılınlar vardır veya bu mevzû tartışılmaktadır; en azından o dönemde halkın bir kısmında böyle bir ihtiyaç hâsıl olmuştur ki, İmâm böyle bir fetvâ verme ihtiyacı duymuştur. İmâm'ın bu fetvâsını nakleden ilk kaynaklarda, onun nasıl ictihâd ederek, hangi delillere istinâd ederek bu fetvâyı verdiği

23 eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-Sağîr*, 94; es-Serahsî, *el-Mebsût*, I/37.

kaydedilmez. Ancak ondan uzun bir süre sonra gelen es-Serahsî, el-Kâsânî, el-Merğînânî, eş-Şâtıbî gibi bazı âlimler, onun bu fetvâsına mesned teşkil ettiğini sandıkları bazı deliller ileri sürmüşlerdir.²⁴ İmâm Ebû Hanîfe'ye atfedilen bu fetvâya istinâden, onun döneminde de, yine Farsça konuşan bir topluluğun tercümeyle namaza teşebbüs ettiği söylenebilir.²⁵

Bu husus İmâm Ebû Hanîfe gibi diğer âlimlerin de gündemine gelmiştir. Onlar da bu hususta kanaatlerini belirtmişlerdir. En başta onun iki öğrencisi olan Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed görüş beyân etmişlerdir. Bu iki imam hocalarından farklı düşünmüşler ve sadece acz hâlinde, yani kişi Arapça ile okumaya kâdir olmadığı zamanlarda Farsça ile namaz kılabilir, bunun dışındaki durumlarda Farsça ile namaz kılması câiz değildir, demişlerdir.²⁶ Her ne kadar ilk kaynaklarda belirtilmese de, bir müddet sonra yazılan eserlerde İmâm Ebû Hanîfe'nin kavlinde rücû ettiği ve İmâmeynin görüşüne kâil olduğu kaydedilmektedir. İmâm'ın kavlinde rücû ettiğine dâir bilgiyi, öğrencileri Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed nakletmişlerdir. Bu konuyu ilk nakleden, hicrî 173 (milâdî 789) tarihinde vefât eden Nûh b. Ebî Meryem'dir. İbn Ebî Meryem, hadîs uydurmakla meşhur olmuş ve bu açıdan eleştirilmiştir.²⁷ Daha sonra Ali b. el-

Ca'd ve Ebû Bekir el-Cessâs da bu nakli yapmışlardır.²⁸ Buna göre Ebû Hanîfe de sadece acz hâlinde Farsça ile namaz kılınabileceğine kanaat getirmiştir. Ancak Alâeddîn el-Kâsânî, İmâm'ın ilk kavlinde ısrâr etmiş, ona istinâden tercümeyle namazın kılınabileceğini ve bunun câiz olduğunu söylemiştir.²⁹ en-Nesefî gibi³⁰ daha başka Hanefî âlimleri de acz hâline hasretmeden Farsça ile namaz kılınabileceğini söylemişlerdir.³¹

Hanefî mezhebi dışındaki diğer mezheplerin imamaları da zaman zaman eserlerinde bu konuyu işlemişlerdir. Bu mezheplerdeki genel kanâate göre tercümeyle namaz kılmak câiz değildir.³²

İbn Nedîm *el-Fihrist* adlı eserinde Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ali b. İbrâhîm el-Basrî adında bir zâttan bahsederken, bu zâtın *Kitâbu Cevâzi's-Salâti bi'l-Fârisiyye* adında bir eserin de söz etmektedir. Ancak eserin muhtevâsı hakkında hiç bilgi vermemektedir. İbn Nedîm'in, fikha dâir başka eserlerinin de olduğunu belirttiği ve övdüğü bu zât,³³ her nedense ilim âleminde bilinmemekte, eserleri tanınmamaktadır.

İbn Hallikân, *Vefeyâtu'l-A'yân* adlı eserinde İmâmu'l-Haremeyn Ebu'l-Meâli el-Cüveynî'den, Sultan Mahmud Sebüktekin'in huzurunda

24 Bk. es-Serahsî, I/37; el-Kâsânî, *Bedâi'*, I/112; el-Merğînânî, *el-Hidâye*, I/47.

25 Ebû Zehrâ, *el-Mu'cizetu'l-Kübrâ*, 584

26 eş-Şeybânî, 94. Geniş bilgi için bk. Aydar, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, 364-367.

27 ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, IX/28; Emîn, *Fecru'l-İslâm*, 214-215.

28 Bk. Aydar, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, 350-402.

29 Show Kitap, İstanbul, 1997.

30 Bk. *Medâriku't-Tenzil*, IV/350.

31 Geniş bilgi için bk. Aydar, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, 354-366.

32 Geniş bilgi için bk. Aydar, *Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, 367-375.

33 İbn Nedîm, *el-Fihrist*, 221, 261.

cerayan eden şöyle bir hadise nakletmektedir: Sultan, Merv şehrinde âlimleri huzuruna toplar ve onlardan Şâfiî ve Hanefî mezheplerini karşılaştırıp, hangisinin daha üstün olduğunu ortaya çıkarmalarını ister. Âlimler, içlerinden el-Kaffâl el-Mervezî'yi, iki mezhebe göre de ikişer rekât namaz kılması için seçerler. Sultan da buna bakarak tercihini yapacaktır. el-Kaffâl, önce âdâbına uygun olarak aldığı yeni bir abdestle, tüm erkân ve âdâbına riâyetle iki rekât namaz kılar ve "İşte bu, Şâfiî mezhebinin namazıdır ki, İmâm Şâfiî ancak bu şekilde kılınan namazı kabul eder" der. Sonra Hanefî mezhebine göre namaz kılar. Abdestte, giyimde, niyette, diğer erkân ve âdâbda kolaylıklar yapar; bunları fazla önemsemez. Bu arada namazda bir âyeti "du bergin sibîz"³⁴ şeklinde Farsça olarak okur. Sonra da "İşte Ebû Hanîfe'nin namazı da budur" der. Oradaki Hanefî âlimler itirâz ederek, bunun Ebû Hanîfe'nin namazı olmadığını söylerler. el-Kaffâl, Hanefî mezhebinin konuyla ilgili kitaplarının getirilmesini ister. Getirilen kitaplar da konuyla ilgili kısımlar okununca, el-Kaffâl'ın dediği gibi çıkar. Bunun üzerine Sultan, Ebû Hanîfe'nin mezhebine değil, Şâfiî mezhebine temessük eder.³⁵

Bize göre, bu rivâyet tamamen mezheb taassubuyla nakledilmiştir. Emir Şekip Arslan da bunu belirtmektedir: "İbn Hallikân'ın rivâyet ettiği bu

hikâyede, üzerinde durulması gereken noktalar vardır. Birincisi *Vefeyâtul-A'yân* adlı eseri baştan sona okuyan herkes görecektir ki, İbn Hallikân, Ebû Hanîfe'ye açıkça karşı çıkmakta ve onu eleştirmektedir. Buna karşılık, Şâfiî mezhebine aşırı bir bağlılık sergilemektedir..."³⁶

Daha sonra el-Cüveynî ve el-Kaffâl'ın da birer Şâfiî âlimi olduğunu ve bunların mezheplerinin üstünlüğünü izhâr etmiş olabileceklerini hatırlatan Arslan, Ebû Hanîfe'nin sadece zarûret halinde böyle bir namazı tecvîz ettiğini söyleyerek, şöyle devam etmektedir: "Eğer bu görüş, Hanefî mezhebinde itimâd edilen bir görüş olsaydı, o zaman Türkler, İslâmiyete ilk girdikleri andan itibâren, namazlarını Kur'ân'ın Türkçe tercümesiyle kılarlardı. Halbuki böyle yapmamışlardır."³⁷

Biz de Emir Şekip Arslan gibi, rivâyeti ihtiyatla karşılıyor ve sıhhatinden şüphe ediyoruz. Esasen bir konuya taassub karışınca onun gerçekliği ve objektifliği zâil olur.

Türkçe Tercümeyle Namazın Tarihi

Acaba, büyük bir topluluk hâlinde ve birden İslâm'a giren Türkler, ilk dönemlerde namazlarını nasıl kılmışlardır? Bu soruya net bir cevap vermek için istinâd edileceğimiz bir belge veya bilgiye sahip değiliz. Araştırmalarımızda bu konuda bilgi veren bir kaynağa tesadüf edemedik. Muhtemelen Türkler de bir

34 *İki yeşil yaprak* demek olup, (مَدَامَتَان) (er-Rahman, 55/64) âyetinin Farsça karşılığıdır. (E.Ş.Arslan, 1/206). Oysa âyet, "O iki cennet koyu yeşildirler" şeklinde Türkçeye çevrilmiştir. (Bk. M.Ü.İ.F. Meali, 532).

35 Arslan, *Hâdiru'l-Âlemi'l-İslâm*, 1/206

36 Aynı yer.

37 Arslan, 1/206

süre namazlarını tercümeyle kılmışlardır. Zirâ hiç Arapça bilmeyen böyle büyük bir topluluğa bir anda namazlarını kılabilcekleri kadar Arapça öğretilmiş olması mümkün değildir. Tabî ki bunların ilk zamanlar namazlarını, bilen birine uyararak veya hiçbir şey okumadan kılmış olmaları da ihtimâl dâhilindedir.

Tercümeyle kılmış olmaları bize göre daha kuvvetli bir ihtimâldir. Zira, gerek daha önceki dönemlerde, gerekse o zamanlar tercümeyle namazın kılındığı oluyordu. Nitekim, daha önce bunların bir kısmından söz ettik. Buhâra'nın ve bölgedeki diğer yerlerin fethi esnasında Müslüman Araplar, Türklerle karşılaşmışlardır. Diğer bölge ahâlisi gibi bunların da İslâm'a kolayca girmelerini sağlamak için savaş halleri dışında onlarla evlilikler yapıp iyi geçinmiş, bir kısmını câriye olarak evlerine almışlardır.³⁸ Bu dönemde Buhâra'da Farsça ile namaz kılındığına göre, o zamanlar veya daha sonraları müslüman olan, fakat Arapça bilmeyen Türkler de Türkçe ile namaz kılmış olabilirler. Bilhassa Türklerin tâbî olduğu Hanefî mezhebinde acz halinde tercümeyle namaza cevâz verilmiş olması da bu ihtimâli kuvvetlendirmektedir. Ancak Türklerin müslüman oldukları dönemi işleyen kaynaklarda buna dâir bir bilginin yer almamış olması, bu ihtimâli zayıflamaktadır. Emir Şekip Arslan yukarıda geçtiği gibi, bu dönemde Türklerin namazlarında Kur'ân'ın tercümesini kullanmadıklarını söylemektedir.³⁹

Selçuklular ve Osmanlılar döneminde, namazın Türkçe ile kılınması gibi bir hareket vukû bulmamıştır. Zaten bunlar, Türkçeden ziyâde Arapça ve Farsçaya önem vermiş ve pek çok hususta bu dilleri isti'mâl etmişlerdir.⁴⁰

Bununla beraber, hicrî dokuzuncu asrın başlarında yaşamış olan Konuya Aksaraylı Yusuf oğlu Abdurrahman'a ait *'Imâdu'l-İslâm* adlı eserde dîniyyâtın Türkçeleştirilmesine bir özlemin olduğu ve böyle bir tezin ileri sürüldüğü söylenmiştir.⁴¹ Balıkesirli Devlet oğlu Yûsuf adında bir zat da hicrî 827-828 tarihinde fıkha dâir manzûm bir eser yazar. Fâtih'in babası Sultan Murâd döneminde yazılıp ona takdîm edilen *Vikâye Tercümesi* adlı eserde şöyle denir:

*"Ey nice gördün şerîf âlimleri,
İlm birle âlim u kâmilleri.
Türk dilinde dizdiler bunca kitap
Ma'nî yüzünden götürdüler nikâb.
Kimse ânî görüp inkâr etmedi.
Hem idenler dahî hiç âr etmedi.
Türkçedür ders, müderrisler dahî,
Hem müderrisler, müfessirler dahî.
Bu Hanîfe -kim odur sahip usul-,
"Ma'nîdür Kur'ân" dili bir kavul ol!
Fârisî Kur'ân'ı câiz gördü pes!
Kim namazda okunsun kulsun heves.
Öyle olacak her dile gerek olur,
Lâfz elbet mu'teber mânâ olur."⁴²*

Tanzîmât'ın îlânından sonra, Garbî taklîden böyle bir özlemin zühüründen söz edilir. Ancak bu özlem,

40 Köprülü, *Türk Edebiyatı Tarihi*, 190; Avcıoğlu, *Türklerin Tarihi*, Beşinci Kitap, 2272-2273.

41 Bk. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V/1920-1923.

42 Atalay, 78-79.

38 Aynı yer.

39 Arslan, I/206

çeşitli sebeplerden dolayı açığa vurulmaz.⁴³ Bununla beraber Ali Suavi, 1870'li yıllarda ibâdetlerin Türkçeleştirilmesini savunmuştur. Suavi, sûrelerin Türkçeye çevirilebileceğini ve Türkçe namaz kılınabileceğini söylemiştir.⁴⁴

1908 inkılâbından sonra Türkler arasında da başlayan milliyetçilik ve Türkçülük cereyanları sonucu, Kur'ân'ın ve ibâdetlerin Türkçeleştirilmesi görüşü açıkça belirtilir. Bu görüşü savunanların başında Ziya Gökalp gelir.⁴⁵ Gökalp, minârelerinde Türkçe ezanın okunduğu, câmilerinde Türkçe namazın kılındığı ve okullarında Türkçe Kur'ân'ın okunduğu bir ülke hayâl etmekte ve "Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın"⁴⁶ demektedir.

Mustafa Kemal de Balıkesir'de hutbenin dilinin Türkçe olması gerektiği hususunda görüşlerini beyân eder. 7 Şubat 1923 yılında Balıkesir'de îrâd ettiği hutbeden sonra bağdaş kurarak oturan ve halkla sohbet eden Mustafa Kemal, hutbenin anlamını ve Hz. Peygamber ile dört halife dönemindeki mâhiyetini beyân ettikten sonra şöyle der: "Fakat Kur'ân-ı Azîmüştân'ın belîğ ve açık ibârelerini anlatmak, sonradan müstebit hükümdarlara ve onların kul-kölesi sayılan devlet adamlarının işine gelmemiş, hutbelerin halkın anlayamayacağı bir lisân ile ifâde ve gününün icâbât ve ihtiyaçlarına temâs edilmemesi muvâfık görülmüştür. Hutbeden maksad

halkın tenviri ve irşâdı iken, bu yapılmamaya başlamıştı. Bu sebeple bin sene evvelki hutbeleri okumak, halkın anlamadığı bir dille hitâb eylemek nâs-ı efkârı tenvîr etmez, bilakis teşviş eder. Geçen sene BMM'de îrâd ettiğim bir nutukta aynen şöyle demiştim: Minberler halkın dimağları, vicdanları için bir menbâ-ı feyz ve kudrettir. Fakat böyle olabilmesi için minberden akseden sözün anlaşılması ve hakâik-ı ilmîye ve fennîye de mutâbık olması gerekmektedir..."⁴⁷

Cumhuriyetin ilanından sonra pek çok konuda başlatılan inkılâplardan cesaret alan bazı insanlar, Ziya Gökalp'ın düşünceleri istikâmetinde namaz da dâhil- ibâdetlerin Türkçeleştirilmesini tevessül etmişlerdir. Mustafa Kemal Atatürk'ün Balıkesir'de okuduğu hutbede tamamen Türkçe ibâreler kullanması ve bu konuda Türkçenin ön plana çıkarılmasına yönelik düşünceler serdetmesi de, bunların cesaretlerini arttırmıştır. Bu konuda ilk ciddî girişim, Göztepe Câmii imamı Cemaleddin Efendiden gelmiştir. Cemaleddin Hoca, 22 Mart 1926 tarihinde ilk Türkçe hutbe denemesinde bulunmuş ve hutbeyi Arapça duâ ve âyetler dâhil tamamen Türkçe okuyarak tamamlamıştır.⁴⁸

Bu haberin gazetelerde yer alması üzerine, Atatürk tarafından bu göreve getirilen dönemin Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi, Cemalettin Hocaya 15 gün görevden uzaklaştırma cezası verir. Bazı köşe yazarları çağdaş hoca,

43 Bk. Ergin, V/1923.

44 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 76.

45 Jaeschke, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, 422-43.

46 Gökalp, *Yeni Hayat*, 11.

47 *Atatürk'ün Söylev Ve Demeçleri*, II/94-96; Ergin, V/1943-1945.

48 Jaeschke, 44; Ceylan, *Cumhuriyet Döneminde Din-Devlet İlişkileri*, II/63-64.

modern hoca diyerek övdükleri Cemâlettin Hocaya bu cezanın verilmesini eleştirirler. Hoca, cezâsı bittikten sonra görevine döner. Bu sefer de Türkçe namaz kaldırmaya başlar. Oysa bu dönemde bu konuda ne siyâsî, ne de ilmî çevrelerde böyle bir çalışma veyâ düşünce yoktur. Cemalettin Hoca, 5 Nisan 1926 tarihinde Akşam namazını kaldırırken Arapça sûrelerin yerine onların Türkçe tercümelerini okur. Cemaatin bir kısmı namazı terkeder.⁴⁹ 6 Nisan 1926 tarihli gazeteler bu olayı manşetten "Dinde Reform" diyerek verirler. Haberlerde Cemalettin Hocanın kaldırdığı Türkçe namaza geniş yer verirler. Hatta Vakıf Gazetesi, okuyucularına Hocanın okuduğu İhlâs sûresinin Türkçe meâlîni verir. Olayı inceleyen Diyanet İşleri Riyâseti, Hocaya görevden men cezâsı verir. Yine gazeteler ve onların bazı köşe yazarları bunu sert bir dille eleştirirler. Hattâ 11 Nisan 1926 tarihli Milliyet Gazetesinde neşrettiği makâlesi ile⁵⁰ Ahmet Ağaoğlu, buna karşı çıkanları yobaz, gerici gibi sıfatlarla ithâm eder ve namazda Türkçe Kur'ân'ın okunmasını ister. Bunun üzerine Diyanet İşleri Reisi Rifat Börekçi, bir açıklama yaparak, Türkçeye tercüme edilmiş olan meâllerin Kur'ân'ın yerini tutmadığını, binaen aleyh onlarla kılınan namazların sahîh olmadığını açıklar.⁵¹ Bu mesele böylece bir süre kapanır.

Çeşitli alanlarda bir takım inkılâplar gerçekleştirildikten sonra, sıra dinde yapılacak inkılâplara gelmiş

olacak ki, yine mesele kızıştırılır ve ülkenin bir numaralı sorunu haline getirilir. Zaman zaman çeşitli mahfillerde Kur'ân'ın Türkçeye çevirilmesi ve ibâdetlerin Türkçe olarak yapılması husûsu münâkaşa edilir. Bizzat Mustafa Kemal Atatürk de konuyla yakından ilgilenir. Bu arada İstanbul Dâru'l-fünûn İlahiyat Fakültesi, İslâm dîninde reform ve modernleşme sorununu incelemek ve Üniversite kanalıyla Millî Eğitim Bakanlığı'na tekliflerde bulunmak üzere, Prof. Mehmet Fuat Köprülü başkanlığında bir komisyon kurar. Üyeleri arasında ilâhiyatçılar yanında psikoloji, pedagoji ve felsefe profesörlerinin de yer aldığı komisyon, Haziran 1928'de raporunu tamamlayarak yayımlar. Raporda dînin de diğer toplumsal kurumlar gibi, ictimâî hayatın gereklerini karşılması ve bilimsel esaslar üzerinde yeniden düzenlenmesi gerektiği belirtilir. Bu amacın sağlanması için komisyon tavsiyelerini dört başlık altında sıralar. Bunlar "ibâdet şekli", "ibâdet dili", "ibâdetin niteliği" ve "ibâdetin düşünce yanı"dır. İlk başlık altında câmilere sıra konulması ve halkın buralara ayakkabılarıyla girmelerinin sağlanması istenir. İkinci başlık altında ise, bütün duâ ve hutbelerin Arapça değil, ulusal dilde olması gereğinde ısrar edilir. Raporda camilere enstrümanların sokulması ve ibâdetlerin âhenkli bir müziğin eşliğinde yapılması gereği de tavsiye edilir.⁵² Komisyonun tavsiye ettiği hususlardan sadece ibâdetin dili üzerinde durulur, diğerleri baştan itibaren iltifat görmez. İbâdetlerin Türkçeleştirilmesi

49 Manaz, *Atatürk Reformları ve İslâm*, 214.

50 Makale için bk. Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, V/1932-1933.

51 *Cumhuriyet Gazetesi*, 3 Mayıs 1926.

52 *Vakıf Gazetesi*, 20 Haziran 1928; Lewis, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, 410; Jaeschke, 40-42.

için Kur'ân ve hadislerin Türkçeye çevrilmesine teşebbüs edilir.⁵³ Bunun için gerekli tahsisat ayrılır. Tercümenin yaptırılacağı kişiler tesbit edilir ve bunlara bu görev verilir. Kur'ân'ı Türkçeye tercüme edecek olan Mehmet Akif, kısa bir süre sonra bu görevden ayrılır.⁵⁴ Onun yerine tercüme işi de tefsîr görevi verilen Muhammed Hamdi Yazır'a tevdi edilir. Hamdi Yazır uzun süren çalışmalar sonunda hem tercüme, hem tefsiri tamamlar. Bu arada başka tercüme de zuhûr eder. Artık piyasada birkaç Kur'ân tercümesi vardır. Sıra bu tercümelemlerle ibâdet yapmaya gelmiştir.

Özellikle 1931-1932'li yıllarda bu yöndeki çalışmalar, M. Kemal'in denetiminde yapılmaya başlanır. Esâsen Atatürk de ibâdetlerin anadilde olmasından yanaydı.⁵⁵ Nitekim bizzat kendisi tarafından yazılmış olan elyazılarında ibâdetlerin anadilde yapılmamasından şikâyetle aynen şunları söylüyordu: "...Bununla beraber, Allâh'a kendi millî lisâniyle değil, Allah'ın Arap kavmine gönderdiği Arapça kitapla ibâdet ve münâcaatta bulunacaktı. Arapça öğrenmedikçe Allah'a ne dediğini bilmeyecekti..."⁵⁶ M. Kemal, 1932 yılının Ramazan ayında "münevverler" dediği bazı hocaları seçip, Dolmabahçe'ye çağırır, hangi camilerde görev yapacaklarına dâir tâlimat verir. Bu tâlimat gereği ilk Türkçe ezan, 30 Ocak 1932 tarihinde

Kadir gecesinde Ayasofya câmiinin minârelerinde okunur. Bu arada seçilmiş olan imamlar, câmilerde toplanan cemaate yüksek sesle ve makamlı olarak Kur'ân'ın Türkçe meâlîni okur, yine Türkçe tekbir getirirler. Böylece artık Türkiye'de resmen ve bizzat Atatürk'ün düzenlemesi ile Kur'ân'ı ve ezânı Türkçe olarak okuma, ibâdetleri ve diğer dîni merâsimleri Türk diliyle icrâ etme dönemi başlar.⁵⁷

Ancak ibâdetlerin Türkçeleştirilmesi hiç de görüldüğü gibi kolay değildi. Halk daha başlamadan bu işe şiddetle tepki gösterir, sert bir şekilde karşı çıkar. Bütün dünyada 1929 dünyâ iktisat krizinin doğurduğu sorunlar ve bunların çözümleri gibi hayâtî meseleler üzerinde durulurken ve ünlü İngiliz iktisatçısı J. M. Keynes tarafından geliştirilen yeni ekonomik yöntemler tartışılırken, Türk kamuoyu Türkçe ibâdetler konusu ile uğraşır. Olay o kadar büyür ki, zaman zaman ayaklanmalara, protestolara neden olur, hattâ bizzat M. Kemal olaya el atmak zorunda kalır.

Bilhassa ezan başta olmak üzere ibâdetlerin Türkçe olarak yapılmasına değişik bölgelerden tepkiler gelir. Bunların en belirgin olanlarından biri Bursa'da cereyân eder. 4 şubat 1933 yılında Bursa'da bir kısım halk, camide okunan Türkçe ezana karşı çıkar, bu durumu Vâlîye haber vermek için valiliğe yönelen halka karşı Vâlî, Tümen Kumandanından yardım ister. Bunun üzerine haber İzmir'de bulunan Mus-

53 Lewis, 411.

54 Bk. Edip, *Mehmed Âkif*, I/188-193; Düzdağ, *Mehmed Âkif Hakkında Araştırmalar*, II/64; Aydar, *Mehmed Âkif ve Kur'ân-ı Kerim Tercümesi*, İlmî Dergi, Diyânet, cilt 32, sayı 1 (Ocak-Şubat-Mart 1996), 48-49.

55 Jaeschke, 48.

56 Afet İnan, *Medeni Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, 365.

57 Geniş bilgi için bk. Ergin, V/1924-1958; Sağman, *Atatürk'le Hatıralar*, Millet Mecmuası, V, sayı 10, (Mart 1948), 3; Arslan, I/205; Ceylan, II/361-369; Dilipak, *Bir Başka Açıdan Kemalizm*, 161-162, 206.

tafa Kemal Atatürk'e ulaşır, o da hemen Bursa'ya gelmeye karar verir. Kısa sürede bastırılan Bursa isyânında suçlu görülenler yakalanarak cezaya çarptırılır.⁵⁸

Tüm ülke çapında Kur'an'ın, ezanın ve ibâdetlerin Türkçeleştirilmesi ile ilgili yasalar çıkarıldığı, bu yasalara uymanın zorunlu hale getirildiği ve uymayanların cezalandırılacağı belirtildiği halde⁵⁹ başarılı olunamamıştır. Zîrâ bu inkılâp, halk desteğinden yoksundu. Daha da ötesi, millet bunu ibretle karşılıyordu. M. Reşid Rızâ, Bize ulaştığına göre, namaz kılan bir Türk cemaâti, Türkçe hutbeyi duyunca onu hoş karşılamamış, nefret edip kaçmıştır. Para ile hatipler tutup Arapça hutbe okutmuşlardır...⁶⁰ diyerek, Türk milletinin infîâlini serdetmiştir. Bernard Lewis, "Osmanlı Sultanlığını, cumhurbaşkanlığı, bakanlık ve parlamentolu bir ulusal cumhuriyete çevirmek mümkündür, fakat câmiyi, oturacak sıraları, orgu ve imam-mugannîsi ile bir Müslüman kilisesine çevirmek mümkün değildir"⁶¹ diyor.

Kişinin namazında okuduğunu anlaması gerektiği gibi ma'sûm bir düşüncenin arkasına sığınarak başlatılan bu hareket, daha sonra İslâm dîni tağyîr ve tahrîf hareketine dönüşmüştür. Nitekim, önceleri bu ma'sûm düşünce ile ortaya çıkmışken, bir süre sonra dinde re-

form yapmaya gidilmiş, bunun için komisyonlar oluşturulmuştur. Daha önce sözünü ettiğimiz İstanbul Dârü'l-Fünûn İlahiyat Fakültesi müderrisler meclisince oluşturulan komisyonun, dîn ıslâhâtı için tasavvur ve teklif ettiği tedbirler, dînde reform niyetini açıkça göstermektedir. Komisyonun hazırladığı raporda, İslâm dîniyle alakası olmayan pek çok husus vaz'edilmiş, bu arada ibâdetlerin lisânının Türkçe olması, âyetlerin, duâların, hutbelerin ve diğer ezkârın Türkçe şekillerinin kabûl ve isti'mâl edilmesi gerektiği ısrarla belirtilmiştir.⁶²

Bilhassa 1930'lu yıllardan sonra din ile alâkalı çalışmalar Meclisin gündeminden düşmez. Birçok vesîleyle, ama daha ziyâde dinde reform gayesiyle din konusu Mecliste müzâkere edilir. Atatürk'ün vefâtından sonra başa geçen İnönü, yeniden bu işe eğilir. Diyânet İşleri Başkanlığı'na getirdiği Şerafettin Yalçın'dan Kur'an'ın yerine ikâme edilmek üzere Türkçe tercümesini ister. Yalçın namaz sûrelerini Türkçeye tercüme eder ve İnönü'ye sunar. Yalçın'ın dili çok muğlak olduğundan pek beğenilmez, ama yine de ibâdetlerde kullanılması işine girilir. Ancak o arada Yalçın yakalandığı gırtlak kanserinden dolayı ölür. Böylece iş bir kez daha akâmete uğrar.⁶³

Halk Partisi'nin 1946 yılındaki Büyük Kongresinde yine gündemin en önemli maddelerinden biri Türkçe ibâdet konusudur. Milli Eğitim Bakanı Tahsin Banguoğlu ile Kırşehir mebusu Sâhir Kurutluoğlu, Parti idare Heyeti

58 Jaeschke, 45; Tunçay, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetimi*, 229, dipnot 37; Manaz, 210; Ceylan, II/415-420.

59 Jaeschke, 46; Manaz, 211-212.

60 Reşid Rızâ, *Tefsîru'l-Menâr*, IX/295. Ayrıca bk. Ceylan, II/415-418.

61 Lewis, 410.

62 Bk. Ceylan, II/171-176.

63 Edib, *Mehmed Âkif*, I/204.

namına söz alır ve diyânet yolu ile dilimize girmiş bulunan bütün yabancı kelimelerin ihrâc edilmesini, bu arada ibâdetlerin Türkçeleştirilmesini savunurlar. Van milletvekili İbrahim Arvâsî ise bunlara şiddetle karşı koyar. Bu işin yanlışlığını ve doğuracağı vahim sonuçları beyân eder. Neticede tartışma Arvâsî'nin galibiyetiyle son bulur.⁶⁴

Daha sonra 1949-50'li yıllarda bir kez daha konu Meclisin gündemine getirilir. Konunun Meclisin gündemine gelmesine sebep olan zat Osman Nuri Cermen'dir. Cermen tarafından hazırlanan ve dinde reform için yapılacak kanun tasarısına kaynak olması temennî edilen uzun bir yazıda, öncelikle ve özellikle ibâdetlerin dilinin Türkçeleştirilmesi üzerinde durulur.⁶⁵ Cermen kanun taslağında Kur'ân'ın birçok bölümünün atılıp, yerine Atatürk'ün söylev ve demeçlerinden oluşan pasajların ilâve edilerek yeniden basılmasını ve ibâdetlerde bunun esas alınmasını ister. O da daha önce Köprülü başkanlığındaki komisyonun teklif ettiği gibi, camilerden halıların kaldırılarak yerine sıraların konulmasını ve ibâdetlerin bu sıralarda yapılmasını ister. Ona göre Cuma namazı da resmî tatil gününde saat sabah 09.00'da kılınmalıdır.⁶⁶

1932'li yıllarda başlatılan Türkçe ibâdet konusu daha sonraları pek çok yasa ve yönetmelikle desteklenmesine, uymayanların şiddetli ceza-

lara çarptırılacağı belirtilmesine⁶⁷ ve böyle yapılmasına⁶⁸ rağmen yine de başarılı olamamıştır. Bütün zorlamalara karşılık halk camide namazını Arapça olarak kılmaya devam etmiştir. Uzun yıllar Jandarma dipçiği altında okutulan Türkçe ezan⁶⁹ da, Demokrat Parti'nin seçimi kazanmasıyla son bulmuştur.

Ezanı tekrar aslî hâli olan Arapçaya dönüştürmeyi va'deden dönemin siyâsî partisi Demokrat Parti ve onun lideri Adnan Menderes, özellikle bu va'din de etkisiyle, Türk siyasal târihinde benzeri görülmemiş bir başarı elde ederek, ezici bir çoğunlukla iktidâra gelmiştir.⁷⁰ DP, va'dettiği gibi, ilk iş olarak ezanı ele almış ve gerekli yasal düzenlemeler yapılarak, iktidârının ilk ayında ezanı Arapça aslına tebdil etmiş; böylece 30 Ocak 1932'de Türkçeleştirilen ezan, nihâyet 17 Haziran 1950 tarihinde, 18 yıllık bir fetret devrinden sonra yeniden Türk semâlarında da aslî lafızlarıyla okunmaya başlanmıştır. "... Şimdi bütün memleket, gasbolunan haklarına kavuşmaktan mütevellid, büyük bir zevk ve saadet içinde yüzüyor. Her taraftan neşe ve şetaret sesleri geliyor. Zifirî zulmetlerle meşhûm uzun bir geceden sonra sabaha kavuşan millet, müthiş bir heyecan içinde, din hürriyetini getiren bu bayramı kutluyor. Mübârek

64 Arvâsî, *Târîhî Hakikatler*, 55-57.

65 Geniş bilgi için bk. Ceylan, II/175-176; Dilipak, *Kemalizm*, 124-140.

66 Geniş bilgi için bk. Dilipak, *Kemalizm*, 124-140.

67 1939 yılında TCK'nın 4055 sayılı kanunuyla değiştirilmiş olan 526. maddesi: "...veya Arapça ezan ve kamet okuyanlar, üç aya kadar hafif hapis ve on liradan iki yüz liraya kadar para cezası ile cezalandırılırlar." (Sebilurresâd, IV, sayı 82/100).

68 Bk. Jaeschke, 46; Ceylan, II/363-369; III/374-392; Manaz, 211-212.

69 Ateş, Sorular ve Cevaplar, *Kur'ân Mesajı*, I, sayı 4 (Şubat 1998), 18.

70 Bk. Dilipak, *Menderes Dönemi*, 156.

Ramazan, elli-altmış bin minâreden yükselen Ezân-ı Muhammedî sesle-riyle karşılandı. Büyük şehirlerin minarelerinde çifte ezanlar okunuyor. En seçme, en güzel sesli müezzinler, ilk Ezân-ı Muhammedî'yi hep bir anda okudular. Sabah ezânını dinlemek için, câmilerin, minârelerin etrafında toplanan cemaatler, Ezân-ı Muhammedî'yi iştirir iştirmez, heyecanlarından yerleri öpüyorlar, yerlere kapanıp Allah'a şükrediyorlar. Göklere yükselen minârelerden "Allahu Ekber" sesleri yükseldikçe, genç ihtiyar, kadın erkek herkes gözyaşları döküyor, memleketin her tarafında kurbanlar kesiliyor. Her taraftan binlerce imzâhî tebrik ve teşekkür telgrafları hükûmete, Büyük Millet Meclisine yağıyor. Bütün memleket, dînî heyecan içinde çalkalanıyor. Hz. Peygamber, Mekke'yi fethedip de Kâ'be-i Muazza-ma'yı putlardan temizlediği zaman, müslümanlar ancak bu kadar heyecan içinde idiler."⁷¹

İbâdetlerin Türkçe olarak yapılması düşüncesine ve bu yöndeki çalışmalara destek verenler yanında karşı çıkanlar da olmuştur. Sâbık şey-hu'l-İslâm Mustafa Sabri Efendi, *Dinî Müceddidler ve Mes'ele-i Tercemeti'l-Kur'ân* adlı eserlerinde sert eleştiriler yapmış, uzun vâdede Türkleri İslâmi-yetten uzaklaştırmayı istihdâf ettiğini söylediği bu akıma şiddetle karşı çıkmıştır.⁷² Ne var ki düşüncelerinden ve yazılarından dolayı Mustafa Sabri, vatanını terkedip Mısır'a kaçmak zo-runda kalmıştır.⁷³ Onun kaçışıyla or-

talık bu iddiâyı ileri süren ve savunan-lara kalmıştır. Haşim Nahit Erbil, Ubeydullah Efendi,⁷⁴ Ahmet Ağaoğlu ve benzerleri, yayınladıkları makâlelerde, Hz. Mûsâ ve çoban hikâyesi gibi ilmî hiçbir değeri hâiz olmayan hikâyelerle istidlâl ederek, ibâdetlerin Türkçe yapılması gerek-tiğini söylemişlerdir. Bunların diğer bir dayanağı da kişinin namazında kendi lisânı ile münâcaatta bulunması gerektiği görüşüdür. Bunlara dayanarak ibâdetlerin Türkçeleştirilmesini sa-vunmuşlar, buna karşı çıkanları da "yobaz" ve "bağnaz" olmakla suç-lamışlardır.⁷⁵ Mısır'ın tanınmış âlim-lerinden olan Muhammed Ferid Vecdi de bu hareketi sitâyîşle över ve destek-ler.⁷⁶ Vecdi, kişinin anlamadığı bir dille Allah'a yakarmasının abes olduğunu belirterek, tercümeyle namazın câiz ve gerekli olduğunu söylemiştir. Hattâ anlamadığı bir dille ibâdet yapanı, ne yaptığını bilmeyen müteharrik karartılara benzeterek, İslâm dîninini müslümanları bu duru-ma düşürmekten berî olduğunu ifâde eder.⁷⁷ Muhammed Reşid Rızâ,⁷⁸ Mu-hammed Mustafâ el-Merâğî,⁷⁹ ez-Zürkânî,⁸⁰ el-Mevdûdî,⁸¹ M. Hamidul-lah,⁸² ve benzerî daha pek çok âlim de tercümeyle namaza karşı çıkmışlar ve bu tür hareketleri kınamışlardır. Ünlü İslâm düşünürü Muhammed İkbâl de bu harekete karşı çıkanlar-

Ulemâsı, IV-V/251-252.

74 Bir makâlesi için bk. Ergin, V/1965-1967.

75 Bk. Ergin, V/1965-1967.

76 Jaeschke, 49.

77 Mustafa Sabri Efendi, *Mes'ele-i Tercemeti'l-Kur'ân*, 123-124.

78 Bk. Tefsîru'l-Menâr, IX/295.

79 Bk. *Bahsun*, 27.

80 Bk. *Menâhil*, II/68-69.

81 Bk. *Tefhîm*, IV/58-59.

82 Bk. *Fehmu'l-Kur'ân*, 53.

71 Edib, Sebilurreşad, *Yere Serilen Kara ve Kızıl Taassub*, IV, sayı 82/105.

72 Bk. *Mes'ele-i Tercemeti'l-Kur'ân*, 3-5, 101-133; *Dinî Müceddidler*, 206-215.

73 Hayâtı için bk. Albayrak, *Son Devir Osmanlı*

dandır. İbâdet dilinin Türkçeleştirilmesinin Hint müslümanları tarafından hoş görülmediğini söyleyen İkbâl, Türkiyedeki bu hareketin İslâm tarihinde ilk kez görülmediğini belirterek şöyle diyor: Müslüman Endülüs'ün Mehdîsi Muhammed İbn Tumert⁸³ -ki Berberî milletindedir iktidâra gelip Muvahhidîn hükûmetini kurduğu zaman, okuma yazma bilmeyen Berberîlerin hatırı için Kur'ân-ı Kerîm'in Berberî diline tercüme edilip, ezânın da Berberî dilinde okunmasını emretti. Hatta bütün âlim ve fakîhlerin de bu dili öğrenmelerini şart koştu.⁸⁴

Bundan sonra da münâkaşalar devam etmiştir. Bilhassa belli bazı kesimler gazete sütunlarında bu konuyu her vesileyle gündeme getirmişlerdir. Hilmi Malik Evranal, 1953 yılında *Dinin Kalkınması* adında bir kitap yazar ve burada daha önce sözünü ettiğimiz Cermen'in tekliflerinin biran evvel hayata geçirilmesini ister. Cermen de görüşlerini *İdeal Türkiye için Dinde Reform* adı ile kitap haline getirir ve basar. Daha başkaları da konuyu işlerler. Bunların büyük bir kısmı ilmî hakikatlerden ziyâde, siyâsî gâyelerle konuya temas etmişlerdir. Bununla beraber Besim Atalay gibi medrese eğitimi görmüş bazı zatların, kısmen de olsa ilmi bir vecheden meseleye yaklaştıkları olmuştur. Besim Atalay, *Türk Dili ile İbâdet*⁸⁵ adında bir eser yazar. Eserinde bazı akli ve nakli deliller serdederek ibâdetlerin anadilde yapılmasının gereğini savunur. Onun da diğer pek çok kişi gibi en büyük

dayanağı, kişinin ibâdetinde okuduğunu anlamasının gereği ve İmâm Ebû Hanîfe'nin fetvâsıdır.⁸⁶

Başta Sebîlurreşâd dergisi ve M. Raif Ogan, Eşref Edip, Kâmil Miras, A. Hamdi Akseki, Necati Erdem, Saffet Aksu gibi, derginin yazarları olmak üzere, pek çok Türk müellif de bunlara cevap sadedinde konuyla ilgili makâleler neşrederek, tercümeyle ibâdete karşı çıkmışlardır. Diyanet İşleri Başkanı olan Eyüp Sabri Hayırlıoğlu da, 1959 yılında yaptığı bir basın toplantısında, ibâdet dilinin Arapça olduğunu, tercümeyle ibâdetlerin yapılamayacağını sarâhetle belirtmiştir.⁸⁷

1960 yılında toplanan 9. Türk Dil Kongresinde bu konu yeniden gündeme getirilir. Kongrede ezânın Türkçe olarak okunması, namazın da Türk diliyle kılınması kararlaştırılır ve bunun için Diyanet İşleri Başkanlığından talepte bulunulur.⁸⁸ Ancak Millî Birlik Komitesi'nin 25 Temmuz 1960 tarih ve 35 numara ile yayınladığı tebliğ bu teşebbüsü de akim bırakır. Komitenin tebliğinde, milletin inanç ve ibâdetlerine kanun yolu ile veya zorla müdahale edilemeyeceği belirtildikten sonra şöyle denir: "Bu amaçla şurasını açıkça belirtmek isteriz ki, bazı kurumlar ve şahısların milletdaşlarımızı yanlış kanaatlara sevkedecek, meselâ ezânın, namazın ve Kur'ân'ın Türkçe okunmasının mecbûrî olacağı yolundaki açıklama, yorum ve propagandaları, hiçbir surette Millî Birlik Komitesi'nin

83 Hayâtı için bk. *İslâm Ansiklopedisi*, M.E. Basımevi, V/II/831-833.

84 İkbâl, *İslâm'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, 218.

85 Nebioğlu yayınları, İstanbul, tarihsiz.

86 Atalay, 52-105.

87 Bk. Sebîlurreşâd, XII, sy.279/51.

88 Jaeschke, 133.

düşüncelerini ifade etmemektedir.”⁸⁹ Bu tebliğle bu dönemdeki tartışmalar son bulur.

Biz de 1990 yılında doktora tezi olarak Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesini işledik. Pekçok kaynağa bakarak ve büyük bir emek vererek hazırladığımız tezin Beşinci bölümünü Tercümenin Fikhî Yönüne ayırdık. Bu bölümde Tercüme İbâdet ilişkisi alt başlığı ile başta namaz olmak üzere ibâdetlerin, Arapçanın dışında bir dille yapılıp yapılamayacağını ilmî bir perspektifle işledik. 1996 yılında basılan çalışmamızda,⁹⁰ mümkün olduğunca aslı kaynaklara müracaat ederek, okuyucuya bu konuda geniş bilgi sunmaya çalıştık.⁹¹

1997 yılının sonlarına doğru Cemal Kutay'ın yazdığı “Atatürk'ün Beraberinde Götürdüğü Hasret Türkçe İbâdet”⁹² adlı kitap üzerine, konu bir kez daha Türk kamuoyunun gündemine gelir. Millî Güvenlik Kurulu'nun gündemine dahi girer. Nitekim 5 Aralık 1997 tarihli bazı gazetelerde,⁹³ Millî Güvenlik Kurulu'nun Türkçe İbâdeti gündemine aldığı haber olarak verilmiştir. Buna göre MGK, Diyânet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulundan konuyla ilgili görüş bildirmesini istemiş, Din İşleri Yüksek Kurulu, hazırladığı raporda bir kez daha Türkçe ibâdetin câiz olmadığını belirtmiştir.⁹⁴ Bu arada pek çok televiz-

yon kanalında, radyo istasyonunda, gazete ve dergilerde konu değişik yönlerden uzun uzun tartışılır.

16 Ocak 1998 tarihinde bir televizyon kanalında yapılan açıktoturumda bazı konuşmacılar, birkaç yıldan beri namazlarını tamamen Türkçe olarak kıldıklarını belirtmişlerdir. Bundan anlaşılmaktadır ki çok az da olsa, bugün de anadilde namaz kılanlar vardır.

Ülkemizdeki anadilde ibâdet hareketinin daha sonra saptırılarak dinde reform hareketine dönüştürülmesi, bu konuda çok kötü bir örnek olmuştur. Şâyet mesele sadece ilim adamlarının kendi aralarında, tamamen ilmî bir yaklaşımla tartıştıkları bir mecrâda seyretseydi, belki farklı sonuçlar elde edilecekti. En azından harekete bu kadar sert tepki gösterilmeyecekti. Nitekim, daha önce de âlimlerimiz arasında tartışmalara konu olan bu husus yüzünden, kimse kimseyi kınamamış, başka konularda ettikleri halde bu konuda birbirlerini tekfir etmemişlerdir. Ancak konunun, ülkemizde ehil olmayan bir kaç gazeteci tarafından ard niyetlerle ele alınmasından ve arkasından dinde reform hareketine gidilmesinden, halkımızın infîaliyle karşılaşmıştır. Bu yüzden konu tarihtekinden daha büyük bir hassâsiyet kazanmış ve çok nâzik bir hâl almıştır.

Bugün, müslümanlar arasında hiçbir yerde anadili ile namaz kılmak gibi bir gayret veyâ teşebbüs yoktur. Dünyanın her tarafında müslümanlar orijinal hâli üzere Arapça olarak ibâdetlerini yapmaktadırlar. Tarihte ilk

89 *Ulus Gazetesi*, 27-28 Temmuz 1960; Jaeschke, 133.

90 Birleşik yayıncılık, İstanbul.

91 Bk. *Aydar, Kur'ân-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi*, 350-402.

92 Show Kitap, İstanbul, 1997.

93 Bk. *Zaman Gazetesi*.

94 *Zaman Gazetesi*, 11 Aralık 1997.

kez, Arapça dışında kendi dilleriyle ibâdetin yapıldığı İranlılar da asırlardan beri namazlarını alışlagelen şekliyle Arapça olarak ifâ etmektedirler. Anadilde ibâdet teşebbüsü müslümanlar arasında sadece bizde görülmektedir.

21. yüzyıla girmek üzere olduğumuz bu son yıllarda, meselenin yine ülkemizin bir numaralı sorunu gibi gündeme taşınmış olması üzüntü vericidir. Konuyu gündeme taşıyanlar her zamanki gibi yine din bilginlerinden ziyade dînî mevzûlara vâkıf olmayan kişiler olmuştur. Hiçbir din âlimi, namazın, Arapçayı bir tarafa bırakarak tamamen Türkçe kılınması gerektiğini iddiâ etmemiştir. Din konusunda uzman olan âlimlerimiz, sadece konunun teknik yönleri üzerinde durmuş, daha önceki dönemlerde âlimlerimizin yaptığı gibi belli şartlarda ve zarûrete binâen anadilde ibâdet yapılabileceğini söylemişlerdir.⁹⁵ Oysa dîn konusunda hiçbir kariyeri olmayanlar, tamamen belli maksatlarla bu konuyu işlemeye çalışmışlardır. Türkçe ibâdet eskiden olduğu gibi bugün de halkın bir isteği, bir ihtiyacı olarak gündeme gelmemiş, sadece belli bazı çevrelerin maksatlı propagandaları sonucu ülkenin gündemine sokulmuştur. Esasen bu niyeti izhâr edenlerin büyük bir kısmının namazla pek alâkaları da yoktur. Bugün anadilde ibâdet yapılmasına cevâz verilse, yine bunların namaz kılacaklarını sanmıyoruz. Hadd-i zâtında bunların bir kısmı, beyân ettikleri üzere Allah'a bile inanmamaktadır. Böyle insanların, inananların namazıyla niçin

uğraştıklarını anlamak pek de zor değildir.

Konunun, diğer ilmî mevzûlar gibi, ehil ilim adamları arasında ve ilmî bir vakarla münâkaşa edilmesinde bir sakınca görmüyoruz. Hatta bunda faydaların bile olduğu söylenebilir. Şâyet bu ilmî bir mevzû ise ve daha önceleri bir takım tartışmalara konu olmuşsa, bugün de usulüne uygun bir şekilde tartışılabilir ve sağlayacağı yararlar yahut sebep olacağı zararlar göz önünde bulundurularak sonuçlar çıkarılmalıdır. Ancak biz, konunun jandarma dipçigi altında ve baskıyla yahut ard niyet ile gündemde tutularak, bütün ülke evlâdının sorunu hâline getirilmesinde bir fayda olmadığı kanaatindeyiz.

BİBLİYOGRAFYA

Abdülbâki, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfazi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul, 1982.

Ahmet Emin, *Fecru'l-İslâm*, Beyrut, 1969.

Ahmet İbn Hanbel, *el-Müsned*, (Kütüb-i Sitte içinde), İstanbul, 1401/1981.

el-'Ak, Halid Abdurrahman, *Usûlü't-Tefsîr ve Kavâiduh*, Beyrut, 1406/1986.

Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Ulemâsi*, İstanbul, 1981.

Arslan, Emir Şekip, *Hadiru'l-Alemi'l-İslâmi*, (Eser Lothrop Stodoard'a ait olup Arslan tarafından ilâvelerle Arapçaya çevirilmiştir), Da-

95 Bk. Ateş, *Yeniden İslâm'a* I, 285.

ru'l-Fikri'l-Arabi, bilâ târîh.

Arvâsî, İbrâhîm, *Târîhi Hakikatler*, Ankara, 1964.

Atalay, Besim, *Türk Dili İle İbâdet*, İstanbul, tarihsiz.

Ateş, Süleyman, *Yeniden İslâm'a I*, İstanbul, 1997.

Avcıoğlu, Doğan, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Dördüncü Kitap, 1838'den 1995'e, Ankara, 1991.

Avcıoğlu, Doğan, *Türklerin Tarihi*, Beşinci Kitap, Ankara, 1993.

Aydar, Hidâyet, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi*, İstanbul, 1996.

Aydar, Hidâyet, *Mehmed Akif Ve Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi*, İlmî Der-gi Diyanet, XXXII, sayı 1 (Ocak-Şubat-Mart 1996), Ankara, 1996.

Bedran, *Ebu'l-Uyeyn Bedran, el-İbâdetu'l-İslâmiyyetu Mukarenetun Ale'l-Mezahibi'l-Erbaa es-Salatu, es-Savmu, ez-Zekatu, el-Haccu, el-İsken-deriyye*, 1985.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmâil, *Sahîhu'l-Buhârî*, (Kütüb-i Sitte içinde), İstanbul, 1401/1981.

Ceylan, Hasan Hüseyin, *Cumhuriyet Dönemi Din / Devlet ilişkileri*, Ankara, tarihsiz.

el-Cezîrî, Şeyh Abdurrahman ve diğerleri, *Dört Mezhebin Fıkıh Kitabı*, (terc.H.Ege), İstanbul, tarihsiz.

ed-Dâremî, Ebû Muhammed

Abdullah b.Abdurrahman, *Sünenu'd-Dâremî*, Dimaşk, 1349.

Dilipak, Abdurrahman, *Bir Başka Açıdan Kemalizm*, İstanbul, 1988.

Dilipak, Abdurrahman, *İnönü Dönemi*, İstanbul, 1989.

Dilipak, Abdurrahman, *Menderes Dönemi*, İstanbul, 1990.

Ebû Dâvûd, *Sünenu Ebî Dâvûd*, (Kütüb-i Sitte içinde), İstanbul, 1401/1981.

Ebû Zehra, Muhammed, *el-Mu'cizetu'l-Kübrâ el-Kur'ân*, el-Kahire, 1390/1970.

Edib, Eşref, *Mehmed Akif Hayatı Eserleri ve Yetmiş Muharririn Yazıları*, İstanbul, 1381/1962.

Edib, Eşref, *Yere Serilen Kara ve Kızıl Taassub*, Sebülurresâd, IV, sayı 82.

el-Ensârî, Abdulâlî Muhammed İbn Nizamuddin, *Fevâtihu'r-Rahamût bi Şerhi Musellemi's-Subût*, (el-*Mustasfâ* ile beraber), Mısır, 1324.

Ergin, Osman Nuri, *Türk Maarif Tarihi*, İstanbul, 1977.

Gökalp, Ziya, *Yeni Hayat*, İstanbul, 1976

Hamidullah, Muhammed, *en-Nedvetu'l-Alemiyye Havle Tercemâti Ma'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Tebliğ), İstanbul (?), 1395.

Hamidullah, Muhammed,

Kur'ân-ı Kerîm Tarihi, (Çev.Salih Tuğ), İstanbul, 1993.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Şemsuddin Muhammed b. Ebî bekir, *Kitâbu's-Salât ve Hükmü Tarîkihâ*, Lübnan, bilâ târîh.

İbn Kesir, Ebu'l-Fidâ İsmâil, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, (Thk. M. İ. el-Bennâ-M. A. Asur- A. A. Ganîm), İstanbul, 1984.

İbn Mâce, Muhammed b.Yezid, *Sünenü İbn Mâce*, (Kütüb-i Sitte içinde), İstanbul, 1401/1981.

İbn-u Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut, 1398/1978(?).

İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid*, Mısır, tarihsiz.

İkbâl, Muhammed, *İslâmda Dîni Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, (Çev.N. A. Asrar), İstanbul, 1984.

İnan, A. Afet, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazmaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1982.

İslâm Ansiklopedisi, V. cilt, M. E. Basımevi, İstanbul, 1977.

İsmail, Muhammed Şa'bân, *el-İbâdetü fi'l-İslâm Mefhûmuhâ ve Hasâisuhâ*, el-Kahire, 1400/1980.

Jaeschke, Gotthard, *Yeni Türkiye'de İslâmlık*, (Çev.H.Örs), Ank. 1972.

el-Kardâvî, Yûsuf, *el-İbâdetü fi'l-İslâm*, el-Kahire, 1405/1985.

el-Kâsânî, Alâeddîn Ebûbekir,

Kitabu'l-Bedâii's-Sanâi' Fî Tertîbi's-Şerâi', Beyrut, 1402/1982.

Köprülü, M. Fuad, *Türk Edebiyatı Tarihi*, (Sad. ve notlar ilâvesiyle yay. O. F. Köprülü-N. Pekin), İstanbul, 1981.

Kutay, Cemal, *Atatürk'ün Beraberinde Götürdüğü Hasret Türkçe İbâdet*, İstanbul, 1998.

Lewis, Bernard, *Modern Türkiyenin Doğuşu*, Ankara, 1993.

Manaz, Abdullah, *Atatürk Reformları ve İslâm*, İzmir, 1995.

el-Meayirci, Hasan Abdulmecid, *Mecma'u Tercemâti Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (Tebliğ) *en-Nedvetü'l-Alemiyye Havle Tercemati Maani'l-Kur'âni'l-Kerîm*, İstanbul(?), 1995.

el-Merâğî, Muhammed Mustafa, *Bahsun Fî Tercemeti'l-Kur'âni'l-Kerîm ve Ahkâmihâ*, Beyrut, 1401/1981.

el-Merğînânî, Burhanuddin Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi Bekir, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mübtedî*, İstanbul, 1986.

el-Mevdûdî, Ebu'l-Alâ, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, (Terc. Komisyon), İstanbul, 1986.

el-Mevlevî Tâhir (Olgun), *Müslümanlıkta İbâdet Tarihi*, (Naşir A. İşıklar), İstanbul, 1963

Muhammed, Ahmed Muhammed, *Buhâra fî Sadri'l-İslâm*, el-

Kahire, 1312/1992.

Müslim, b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, (Kütüb-i Sitte içinde), İstanbul, 1401/1981.

en-Nerşehî, Ebûbekir Muhammed b. Ca'fer, *Târihu Buhâra*, (Tahkik ve ta'liklerle Farsçadan

Arapçaya çeviren: E. A. el-Bedevî-N. M. et-Tarazî), Mısır, 1385/1975(?).

en-Nesefî, Ebu'l-Berakât, *Tefsîru'n-Nesefî Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vil*, İstanbul, 1984.

en-Nevevî, Muhyiddîn Yahyâ b. Şeref, *Kitabu't-Tahkîk*, (Thk. eş-Şeyh A. Abdulmevcûd-eş-Şeyh A. Muavvid) Beyrut, 1413/1992.

en-Nevevi, Muhyiddin Yahya b. Şeref, *el-Mecmû'*, Baskı yeri ve tarihi yok.

er-Râzî, el-Fahr, *et-Tefsîru'l-Kebîr*, Beyrut, bilâ târîh.

Rızâ Muhammed Reşîd, *Tefsîru'l-Menâr* (Tefsîru'l-Kur'ânî'l-Hakîm), Mısır, 1373/1953.

Sabri, Mustafa, *Dînî Müceddidler*, İstanbul, 1969.

Sabri, Mustafa, *Mes'eletu Ter-cemeti'l-Kur'ân*, el-Kahire, 1351.

Sağman, Ali Rıza, *Atatürk'le Hâtırâlar*, Millet Mecmuası, V, sayı 10-11.

es-Serahsî, Muhammed b. Ahmed, *el-Mebsût*, İstanbul, 1403/1983.

eş-Şâfi'î, Ebû Abdillâh Muhammed b. İdris, *el-Umm*, Beyrut, 1321/1940.

eş-Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. el-Hasan, *el-Câmi'u's-Sağîr*, Beyrut, 1406/1986.

eş-Şirâzî, Ebû İshâk, *el-Muhezzeb fî Fıkhi'l-İmâmi's-Şâfi'î*, (Thk.M.ez-Zuhayli), Dimaşk, 1312.

et-Tirmizî, Ebû İsâ, *Sünenü't-Tirmizî*, (Kütüb-i Sitte içinde), İstanbul, 1401/1981.

et-Tirmizî, el-Hakîm Ebû Abdillâh, *es-Salâtu ve Makâsiduhâ*, (Takdim ve tahk. eş-Şeyh B.Ğazzâvî), Beyrut, 1406/1986.

Tunçay, Mete, *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931)*, Ankara, 1981.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul, 1979.

Yazır, Muhammed Hamdi, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, İstanbul, 1971.

ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm*, el-Kahire, 1953-1959.

ez-Zürkânî, Muhammed Abdu'l-Azîm, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, el-Kahire, bilâ târîh.